

Владимир Р. Поломац¹
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет
 Одсек за филологију, Катедра за српски језик

СРПСКИ КАО ДИПЛОМАТСКИ ЈЕЗИК ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ XVI ВЕКА (НА ПРИМЕРУ ПИСМА МЕХМЕД-ПАШЕ СОКОЛОВИЋА АНДРАШУ БАТОРИЈУ)²

У раду се доноси издање текста у оригиналној графици, језички осавремењен текст и фотографски снимак писма Мехмед-паше Соколовића угарском војном заповеднику Андрашу Баторију из октобра 1551. године. Писмо је значајно не само по томе што представља једини сачувани ћирилички документ Мехмед-паше Соколовића, већ и по томе што доноси експлицитну потврду назива *српски језик* за дипломатску преписку турских и угарских званичника у XVI веку. Са филолошке стране, писмо је значајно као сведочанство мешања западних (босанско-хумских) и источних (рашких и ресавских) правописних традиција, али и као сведочанство развојних процеса у српским југоисточним дијалектима XVI века.

Кључне речи: српски језик, дипломатски језик, Мехмед-паша Соколовић, XVI век, историјска дијалектологија, косовско-ресавски дијалекат, призренско-јужноморавски дијалекат.

1. Увод

Вишедеценијски рад проф. М. Ковачевића у лингвистичкој срб(окроат)истици обележен је великим бројем научних, стручних и популарних прилога посвећених историјском и савременом статусу српског језика. Избором теме нашег научног прилога желели смо да у поводу јубилеја проф. М. Ковачевића учинимо скромну повету овом сегменту његовога рада, као и да детаљније осветлимо статус и употребу српског као дипломатског језика у југоисточној Европи XVI века. С обзиром на ограничене оквири прилога, истраживање није могло бити засновано на већем броју докумената, већ је пажња усмерена само на један репрезентативан текст: писмо Мехмед-паше Соколовића темишварском војном заповеднику Андрашу Баторију из октобра 1551. године. Ово писмо вишеструко је значајно, не само по томе што представља једино сачувано српско

¹ v.polomac@filum.kg.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру научног пројекта *Историја српског језика (178001)* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

писмо Мехмед-паше Соколовића и драгоцен узорак употребе српског као дипломатског језика у југоисточној Европи у XVI веку, већ по томе што нам доноси експлицитну потврду за употребу назива *српски језик* у овом периоду. На полеђини писма (в. фотографске снимке у прилогу на крају рада) поред ознаке адресата, Мехмед-паша директно тражи од Андраша Баторија да се дипломатска преписка одвија на српском, а не на француском језику: «тамішварь баторі андреа^{ms} и що мї посілашь лістова :- све мї срьбськемь езікомь посілаі а не фрѣшки.

Писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију до данас није посвећена већа пажња у нашој филологији. Оно није уврштено у корпус докумената на основу којих је П. Ђорђић (1991³: 163–171) изнео најважније палеографске, граfiјске и правописне одлике докумената из турских канцеларија. До данас располажемо само издањем писма које је заједно са другим српским ћириличним писмима из XVI века сачуваним у Бечком архиву (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) почетком XX века приредио А. Ивић (1909: 205–214), као и једним кратким судом о језику наведених писама који је на основу овога издања изнео П. Ивић (1991: 92) у *Прејледу историје српског језика*: «Дијалекатски тип ових писама може се поближе одредити као косовско-ресавски, онај исти који преовлађује у српским актима из доба Деспотовине». Наше истраживање подстакнуто је жељом да се поменути недостатак превазиђе тако што би се писмо Мехмед-паше Соколовића приредило у складу са начелима савремене едиционе праксе (текст писма у оригиналној граfiји са филолошким коментарима и фотографским снимком оригинала), али и тако што би се граfiјске, правописне и језичке одлике писма детаљније осветлиле у контексту других писама насталих у канцеларијама турских султана и управљача током XV и XVI века, а језичке одлике посебно и у контексту историјског развоја српских дијалеката у средњем веку.

2. Текст

2.1. Текст у оригиналној граfiји

Издање текста у оригиналној граfiји³ приређено је према оригиналу писма које се чува у Бечком архиву (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) у збирци Staatenabteilungen Türkei I, кутија бр. 9,

3 Текст је донет према начелима приређивања извора за Речник српског језика XII–XVIII века Матице српске: а) скраћенице су донете према оригиналу, б) надредна слова су дата на одговарајућем месту у експоненту, в) задржана је оригинална интерпункција, при чему је тачка донета на средини реда и одвојена белином од претходне речи, г) нису преношена савремена правописна правила о употреби великог слова, д) писарске грешке означене су узвичником у загради (!) иза речи, и) цртицом су повезани делови сложеница у континуираном писању, као и «утапање» гласова у вези клитика и акценатских речи, и е) нови ред је означен вертикалном цртом поред које се у експоненту налази ознака броја реда.

фасцикла бр. 3⁴. Писмо је писано на хартији димензија 22,7 x 42 цм, три пута пресавијеној хоризонтално и два пута вертикално. Тугра је написана дуж леве маргине писма: *Süleyman şah bin Selim şah han el-tuzaffer daıma*, у преводу: *Сулџан Сулејман, син сулџана Селим-хана, вечно победоносан*⁵. На полеђини писма налази се формула агресије и мали печат, црвеним воском пречника 2 цм.

бѣ едѣнь ¹² бѣжѣомь помолоомь романѣискі бегле⁹бегѣ мехемме^а паша · пишѣ :- ¹³ славно · храбреномѣ · вѣтезѣ · братѣ моємѣ · баторѣ · андренаш ¹⁴ доге твои · човекѣ · вѣлѣкога · крална ферендѣша · са лѣстова чѣстга :- ¹⁵ и светлога · надѣ кралѣ · и надѣ цѣри · цѣра · и славнога рѣстамѣ паше ¹⁶ и мѣ · 8 таи часѣ посласмо · ка чѣстгѣмѣ · цѣрѣ · смога (!) ^{права} истина човека ¹⁷ али · не зано мало има землю чѣстти цѣрѣ · нѣ ована · земля ¹⁸ сабломѣ ѣзета · и телосна е бѣла чѣстга цѣра · и кралѣ ферел⁹ндѣшѣ имаше · чѣстгемѣ цѣрѣ верѣ · а чѣстти цѣрѣ на воисце ¹⁰ подѣ сльнѣчне бѣвши · а ви на цѣрѣвѣ землю и скелѣ · парканѣ :- ¹¹ саградѣсте · тако ли требеше према бѣгопозазана цѣра :- ¹² чѣнитѣ · нѣ ако вѣ хочете на паке · крала · 8 чѣстга цѣра да ѣдворѣмѣ ¹³ и мѣрѣ да е · нѣ воискѣ · донде несмо тамо повелѣ ѣ ваше хотенѣ ¹⁴ самѣ вѣ · парканѣ намѣ мѣромѣ даите · а дрѣго ѣзаманѣ да е мѣрѣ ¹⁵ а ѣвде на ѣдѣ мое воле · несемѣ дошьлѣ · нѣ повеленѣмѣ чѣстга цѣра ¹⁶ протерѣти неколѣко · ако да бѣ лотрова · и ѣземѣ (!) цѣрѣ · а ето и самѣ ¹⁷ иде чѣсттѣ цѣрѣ много-безѣчельномѣ (!) воискомѣ зано нао много ¹⁸ чѣстга цѣра · разѣярѣсте и разгневате · али ево що доге · лѣсть ¹⁹ кралевѣ · послахѣ га · и цѣрѣ рекохѣ да стане где га · лѣсть ѣбрете ²⁰ а на чѣ бѣти ѣвде · дондеже мѣ доге гласѣ ѣ чѣстга и нарочѣта ²¹ цѣра · ако лѣ мѣ се нещо смѣна самѣ · (!) а на чѣ ако да бѣ ѣвде зѣмѣ²²ватѣ 8 нашѣ землю ерделѣс (!) конѣ бабае старца гѣрѣа барата ²³ наша е вера ѣзаманѣ крепка не вѣдѣш лѣ помолоомѣ бѣжѣомь :- ²⁴ ѣзехмо бечай · а порколаба мѣ фегедѣ габра · и ѣ лѣбарде ѣста²⁵ юнацѣ ї арачка · и галатска порколабова и юнаке пѣстѣхмо ²⁶ где ѣнѣ хоте да идѣ · а токо (!) ѣзехѣ цѣрѣвѣ градова · зано е ²⁷ безѣпѣтсво (!) ѣ васѣ ѣлезосте 8 цѣрѣвѣ землю и цѣрѣвѣ градова ²⁸ и рекѣ сѣ дрѣжѣш мѣ мога човека на га самѣ стојана ѣдавна · ѣдал²⁹слаѣ · по сѣхѣ молѣл мѣ се сѣ · и твои · и мои · човекѣ ѣ тебе мене ³⁰ ѣ мене тебе · бе-з-абаве слободно да ходѣ · тако мѣ бѣ едѣннога ³¹ и тако мѣ мое · вере тако да е · не бои се посѣлаи · лѣсть що хочеш ³² и човека

Текст на полеђини: 8 тамѣшварѣ баторѣ андренаш¹² и що мѣ посѣлашѣ лѣстова :- ¹³ све мѣ срѣбскемѣ езѣкомѣ ¹⁴ посѣлаѣ а не фрѣшки

У релативно кратком тексту писма забележен је велики број писарских грешака (у тексту су обележене узвичником у заградаи): уместо очекиваног свога 6 погрешно је написано смога 6; уместо землѣ 16 погрешно је земѣ 16; уместо безѣчисльномѣ 17 погрешно је написано безѣчельномѣ 17; уместо ерделскѣ 22 погрешно је написано ерделѣс 22; уместо токо 26 требало би да стоји тако 26 или толико

4 На помоћи у организацији архивског истраживања најсрдачније се захваљујем госпођи Катрин Кинингер и директору архива, господину Томасу Јусту.

5 За рашчитавање текста и превод најсрдачније се захваљујем колегинице др Татјани Катић из Историјског института у Београду.

26; уместо безпјатство 27 погрешно стоји безпјатсво 27. Посебан коментар захтева нејасно место у 21. реду: ако лі мї се нешто смъна самъ · (!) а на чѣ ако да бѣ ѿвде зїмзватї ѿ нашѣ землю ерделсѣ (!) конь бабае старца гюрѣа барата. Смисао постаје нешто јаснији уколико у овом примеру претпоставимо да је смъна 21 написано погрешно уместо очекиваног смъкѣ 21 (уп. глагол *смуѣашѣ* „узнемиравати, чинити забуну; чинити раздор, бунити; мутити; дизати буру на мору” и именицу *смуѣа* „немир, неспокој, узнемирење, узбуђење; неприлика; неред, узбуна, раздор, неслога; буна; помуђење, замуђење; хаос, замршење; тешко време, бура”, уп. РЈА XV: 813–814).

У односу на издање писма А. Ивића (1909: 210–211) учинили смо неколико исправки: уместо за (о)но 7, 17 у нашем издању долази зано 7, 17 (уп. узрочно *зане, зано, зање* у РЈА XII: 192, 203, 211); пример бабае 23 донели смо без узвичника будући да се у овом примеру не ради ни о грешци писара ни о нејасном месту, већ о турцизму *бабаја* «отац» (уп. Шкаљић 1966: 109), овде у значењу «калуђер, фратар», уз Ђурђа Барата (фра Ђорђа Утјешеновића, в. ниже језички осавременењен текст писма); у формули интитулације романѣиски бегле^рбегї мехемме^а паша 2 донели смо облик бегле^рбегї (уместо Ивићевог беглербег) у ослонцу на формулу интитулације у османском турском.

2.2. Језички осавременењен шексїи писма

Један је Бог.

Божијом помоћу, ја, румелијски беглербег Мехмед-паша⁶, пишеш славно ухрабреному витезу, моме брату, Андрашу Баторију⁷. Дође твој човек, великога краља Фердинанда⁸, са листовима за честитог и светлога, над краљевима и царевима, цара, и славнога Рустам-пашу⁹. И ми, у тај час посласмо честитоме цару свога правога човека. Али, не зато што мало земље има честити цар, већ зато што је ова земља сабљом узета, и телосна је била у честитог цара. И краљ Фердинанд имаше са честитим царем веру, а честити цар у рату беше под Солночком тврђавом¹⁰, а ви на царевој земљи саградисте скелу Паркањ¹¹. Тако ли треба чинити богопомазаном цару? Ипак, ако хоћете да удворим краља код честитог цара, и мир да је, док нисмо тамо војску повели, вашом вољом сами нам миром дајте Паркањ, а за друго узалуд да је мир. А ја нисам дошао овде од моје

6 Мехмед-паша Соколовић је од 1551. године обављао функцију беглербега (врховног војног и грађанског старешине) Румелије (балканског дела Османског царства) (уп. Самарѣић 1995: 37).

7 Андраш Батори, припадник угарске племићке породице, темишварски војни заповедник.

8 Фердинанд I Хабсбуршки, угарски краљ од 1526. до 1564. године.

9 Рустем-паша Опуковић, велики везир Османског царства између 1544. и 1553. године.

10 У оригиналу: подь сльньчне 11, иза овога топонима највероватније се крије данашњи мађарски град Солнок (мађ. Szolnok, рум. Solnoka).

11 Данашњи град Штурово на Дунаву у Словачкој, до 1948. године Паркањ (мађ. Párkány).

воље, већ наредбом честитог цара да протерам, ако да Бог, неколико лотрова из цареве земље. И ето, честити цар сам иде са безбројном војском зато што га јако много разјаристе и разгнеviste. Али ево, пошто дође лист краљев, послах га и цару рекох да стане где га лист затекне, а ја ћу бити овде докле ми дође вест од честитог и нарочитог цара. Ако ли ми се самом нешто помути, а ја ћу, ако да Бог, овде зимовати у нашој земљи ердељској код бабаје старца Ђурђа Барата¹². Наша је вера узалуд тврда. Не видиш ли, божјом помоћу узесмо Бечеј, порколаба му Фегеди Габра¹³, и од лубарде остали јунаци, и арачке¹⁴ и галатске¹⁵ порколабе и јунаке пустисмо да иду где они хоће. А тако узех цареве градове због вашег зла, зато што уђосте у цареву земљу и цареве градове.

И рекавши да држиш мога човека, ја сам Стојана одавно одаслао. За ово молио ми се и твој и мој човек: од тебе мени, од мене теби без сметње слободно да ходи. Тако ми јединога Бога и тако ми моје вере, нека буде тако. Не бој се, пошаљи лист шта хоћеш и човека.

У Темишвар, Андрашу Баторију. И што ми шаљеш листова, све ми шаљи српским језиком, а не француски.

Установе и важнији термини: и телосна е біла чѣтѣга црѣа 8 (*шелос* „харач”, уп. Лексикон 1999: 728; од грч. *τέλος* „порез”), протерѣти неколико · ако да бѣ лотрова 16 (*лошра* „бочна ограда на колима у облику лестава; кола са таквом оградом”, уп. РСМ III: 229 под *лошра*; према нем. *Leiter*, уп. РЈА VI: 188, РСАНУ XI: 591); коњ бабае старца гурѣа барата 22 (*бабаја*, хипокористик од тур. *бабо* «отац», уп. Шкаљић 1966: 109; овде у значењу «калуђер, фратар»); а порколаба мѣ фегедѣ габра · 24, ѣ арачка · и галатска порколабова и јунаке пѣстѣхмо 25 (порколаба «заповедник, управитељ каквога града или тврђаве», вероватно према мађ. *porkoláb*, у крајњем исходу од нем. *Burggraf*, уп. *порколаб*, *поркулаб* у РЈАЗУ X: 863); и ѿ лубарде ѿста¹⁵ јунаци 24/25 (*лубарда* „топ”, уп. РЈАЗУ VI: 182–183).

3. Најомене о графичко-правовисним и језичким одликама

3.1. Писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију представља типичан пример графичко-правовисне неуједначености карактеристичне за српска писма из турских канцеларија, неуједначености која је настала мешањем двеју главних графичко-правовисних традиција, западне, босанско-хумске, и источне, рашке и ресавске (уп. Ђорђић 1991³: 167).

12 Ђурђе Барат, фратар Ђурђе Угјешеновић (Martinuzzi), нађварадски бискуп, архиепископ Естергома и кардинал, један од најугачајнијих угарских државника тога времена (уп. Торјаи–Сабо 1979).

13 Гаврило Фегеди, заповедник Бечеја током турске опсаде 1551. год. (уп. Самарџић 1995: 58).

14 Арача, средњовековно насеље у Банату у околини данашњег Новог Бечеја (уп. Чемере 2011).

15 Галад, средњовековно насеље у Банату југозападно од данашње Кикинде (Чемере 2011).

У складу са традицијом босанско-хумског правописа употребу се у нашем писму графема <л> за обележавање консонаната /ћ/ и /ђ/: помољомъ 2, 23, гурла 22. Међутим, како показује други пример, консонант /ђ/ може се обележити и помоћу графеме <г>, о чему сведочи и пример доге 4, 20. Посебно истицање заслужују примери употребе графеме <ч> у вредности /ћ/: хочете 12, ч8 біти 20, хочешъ 31, што је забележено и у једном писму султана Мехмеда II Дубровнику (6. IV 1453–1463): хоже, али обчине (уп. Трухелка 1911: 22–23, Стојановић 1934: 241–242)¹⁶, као и у писму београдског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића бану Петру Кеглевићу (Београд, 1541. године), у коме се графема <ч> употребљава како за означавање фонеме /ћ/: кеглевичю 4, хочю 6, дочю 6, хочюмо 6/7, сречю 8, кеглевичю 3споља, тако и за означавање фонема /ђ/ и /џ/: дочю 6 и хџчюмъ 5¹⁷. Поводом примера из писма султана Мехмеда II Дубровнику П. Ђорђић (1991³: 165) истиче како султанов писар потиче из источнијих крајева екавског дијалекатског подручја, иако у наведеном писму, као ни у писму београдског санџак-бега Мехмеда Јахијапашића, нису потврђене друге одлике које би упућивале на овај простор. С друге стране, Ђорђићеву тезу подупире неколико маркантних црта карактеристичних за призренско-тимочку дијалекатску област забележених у писму Мехмед-паше Соколовића (в. ниже т. 3.2).

Босанско-хумски правопис препознаје се и приликом обележавања гласовне групе [je]: едїнь 1, моемъ 3, е 8, 13, 14, 23, 26, 31, мое 15, повеленїемъ 15, бабае 22, едїннога 30, мое 31, езікомъ 3споља, а следствено томе и гласовне групе [љe]: воле 15, краљевъ 19. Насупрот овоме, гласовна група [ja] доследно је обележена графемом <я> у духу рашког правописа: андрешъ 3, ѡваја 7, ја 12, 15, 20, 21, 28, јако 17, разьярїсте 18, смья 21, стојана 28, андреа^{ms} 1споља. Мешање босанско-хумске и рашке традиције забележено је приликом писања гласовне групе [ља]: земля 7, али кралја 4 и крала 12.

Од најважнијих одлика ресавског правописа заступљена је само употреба графеме <ї>, како у позицијама карактеристичним за ресавски правопис: бб̣жїѡмъ 2, повеленїемъ 15, божїѡмъ 23, романїскї 2, тако и у великом броју примера у којима се у ресавском правопису очекује графема <и>: едїнь 1, бегле^pбегї 2, вїтезъ 3, баторї 3, в^eлїкога 4, лїстова 4, кралї 5, мї 6, біла 8, бївши 10, саградїсте 11, чїнитї 12, вї 12, ѡдворїмъ 12, мїрь 13, повелї 13, хотенїе 13, самї 14, вї 14, мїромъ 14, мїрь 14, протерїти 16, неколїко 16, итд.

У писму није забележена употреба графема <ѡ>, <ы> и <ѣ>, док се графема <ѣ> најчешће пише на крају речи на месту некадашњег

16 У другим писмима турских султана Дубровника овај манир није забележен (према усменом саопштењу Т. Лутовац).

17 Примери су наведени према снимку оригинала писма које се налази у Бечком архиву (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) у збирци Staatenabteilungen Türkei I, кутија бр. 5, фасцикла бр. 1. Уп. и издање писма у Ивић 1909: 207–208.

слабог полугласника: човекъ 4, часъ 6, сабломъ 8, краљ 8, дворѣмъ 12, мѣромъ 14, ззаманъ 14, повеленѣмъ 15, самъ 16, воискомъ 17, итд.; само у малобројним примерима и у другим позицијама: на месту некадашњег слабог полугласника у префиксу: разъарѣсте 18, безъпѣтство 27, као и у функцији обележавања вокалног /р/: срѣбскемъ Зспоља.

Од осталих графичко-правописних одлика потребно је указати на доследну употребу графеме <ѣ> у функцији обележавања вокала /у/, као и на употребу графеме <ѡ> у традиционалним позицијама: у иницијалном положају: ѡвана 7, ѡвде 15, 20, 21, ѡдъ 15, ѡбрете 19, ѡста^т 24, ѡнѣ 26, ѡдавна 28, ѡдаслаѡ 28/29, на крају речи иза вокалске графеме: ѡдаслаѡ 28/29, као и у функцији обележавања гласовне групе [јо]: бѣжѡмъ 2, бѣжѡмъ 23.

3.2. Језике одлике писма размотрене су са аспекта историјске дијалектологије у светлу већ цитираног мишљења П. Ивића (1991: 92) да се дијалекатски тип писама објављених у Ивић 1909 може одредити као косовско-ресавски (в. горе т. 1), као и у контексту досадашњих сазнања о језичким одликама повеља и писама Српске деспотовине (уп. Поломац 2016). Поред познатих ограничења српских средњовековних повеља и писама за истраживање дијалекатске слике средњовековне Србије (уп. Ивић 2001а: 138), посебан методолошки проблем представља и чињеница да је пред нама кратко писмо које нуди веома мали узорак језика из XVI века, са много грешака и несигурности како у писању (в. горе издање текста) тако и у употреби падежних облика (в. ниже). Стога ће наше опсервације у првом реду бити усмерене на приказ најважнијих језичких одлика писма и поређење са стањем повеља и писама Српске деспотовине, а тек секундарно на утврђивање развојних тенденција у српским југоисточним дијалектима XVI века и одређивање дијалекатске припадности писара писма.

Међу најважнијим одликама фонолошког система великим бројем примера и доследношћу употребе истиче се екавизам. У тексту не само да није забележена употреба графеме <ѣ>, већ су примери екавизма потврђени у различитим категоријама: човекъ 4, 29, човека 28, 32, човека 6, светлога 5, веръ 9, вера 23, вере 31, требеше 11, хотенѣ 13, повеленѣмъ 15, разгневасте 18, крепка 23, несмо 13, несъмъ 15, на воисце 9 (лок. јд.), мене 29 (дат. јд.), тебе 30 (дат. јд.), итд. Посебно истицање заслужују примери екавизма у (а) дат. јд. личних заменица (мене 29, тебе 30), затим (б) у одричним облицима презента 1. л. јд. и мн. (несъмъ 15, несмо 13), као и (в) у лок. јд. именица женског рода: на воисце 9. Примери из прве две категорије представљају заједничко обележје савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора (уп. Ивић 2009: 167), док је пример из треће категорије карактеристичан данас само за косовско-ресавске говоре (уп. Ивић 1994: 222), али и за призренско-јужноморавске говоре који чувају флексију (уп. Реметић 1996:

460–461). Примери из све три категорије забележени су у повељама и писмима кнеза Лазара и Вука Бранковића (уп. Поломац 2006: 141; Стијовић 2008: 460–462; Поломац 2017: 66–68), као и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 167–168).

Малобројнијим потврдама и недоследношћу употребе одликују се друге најважније фонолошке промене. Тако се промена /ə/ > /a/ бележи у предлогу и префиксу са 4, саградџте 11, у предлогу ка 6, у акуз. јд. м. р. показне заменице таи 6, као и у енклитичком облику 3. л. јд. презента: самъ 28, док се у једном примеру употребљава и графема <ъ> на месту некадашњег изговорног полугласника: несъмъ дошьль 15. Промена сонанта /л/ у /о/ на крају слога бележи се у једном примеру радног глаголског придева: на га самъ стојана ѿдавна ѿдаслаѡ 28/29, док се у истој категорији у двама примерима /л/ чува непромењено: несъмъ дошьль 15, молѣл мѣ се сѣ 29. Обе промене представљају карактеристику косовско-ресавских говора од XV века, а потврђене су у повељама и писмима деспота Ђурђа и његових наследника (уп. Поломац 2012а: 137–141; 2012б: 347–351).

Текст писма не садржи поуздане примере за закључивање о судбини некадашњег вокалног /л/. Није то ни топоним подь слъньчне 10 (вероватно мађ. Szolnok) који се може читати са основом *слн-*, али и са основом *слан-*.

Насупрот бројним примерима у којима се сугласник /х/ чува непромењен у различитим позицијама: мехемме^ъ 2, вхрабреномъ 3, хочете 12, хотеніе 13, послах 19, рекохъ 19, взехмо 24, пвстѣхмо 25, хоте 26, взехъ 26, сѣхъ 29, ходѣ 30, хочешъ 31, долази један пример у коме се може помишљати на губљење /х/ у наставку придева: а токо (!) взехъ црвѣ градова 26. Наведени пример није сасвим поуздан будући да се може интерпретирати и као ген. мн. (*а шѡлико узех царевих ѣрадова*) и као акуз. мн. (*а шако узех цареве ѣрадове*), затим, будући да се иста синтагма употребљава у несумњивом акузативу већ у следећем реду: ѿ вась влезосте ѡ црвѡ землю и црвѣ градова 27, као и с обзиром на друге примере неочекиване употребе облика ген. мн. именица за друге падеже: уп. са лѣстова 5 (инстр. мн.), юнаці ї арачка · и галатска порколабова и юнаке пвстѣхмо 25 (акуз. мн.).

Од осталих фонетских и фонолошких одлика посебно је интересантно поменути примере извршеног јотовања у глаголима *доћи*: доге 4, 18 (3. л. јд. аориста), доге 20 (3. л. јд. през.), затим пример све 3 споља са извршеном метатезом групе *вс-*, као и двојачке облике именице *човек*: старије човека 6, новије човекъ 4, 29, човека 28, 32.

Међу морфолошким и морфосинтаксичким одликама писма од највећег значаја су забележени примери балканистичких иновација. Осим два примера за неразликовање падежа места и падежа правца: а ви на црвѡ землю и скелѡ · парканъ саградѣте 10/11, на чѡ ако да бѡ ѡвде зѣмвѡтѣ ѡ нашѡ землю ерделсѡ 21/22, што је појава забележена и у повељама и писмима Српске деспотовине (уп.

Поломац 2016: 322), као и у савременим косовско-ресавским и призренско-јужноморавским говорима (уп. Ивић 2001б: 142), забележен је и један пример употребе општег падежа на месту генитива: донде несмо тамо повелї ѿ ваше хотенїе 13, што може упућивати на источније просторе призренско-тимочке дијалекатске области. Балканистичку иновацију представља и појава удвајања објеката: на га самь стојана ѿдавна ѿдаслаѡ 28/29, што није потврђено у повељама и писмима Српске деспотовине. На први поглед, и ова особина могла би представљати сведочанство диференцијације призренско-тимочких говора од косовско-ресавских у наведеном периоду, међутим, на опрез приликом извођења закључка упућује не само типичан косовско-ресавски рефлекс /л/ на крају слога у овоме примеру, већ и савремене потврде удвајања објекта изван призренско-тимочке области (уп. Ивић 1957: 357; Милорадовић 2018), као и могућност настанка балканистичких иновација унутар Портине канцеларије у контакту српског са грчким језиком¹⁸.

У категорији именичке деклинације посебну пажњу завређују и примери ген. мн. са наставком *-а*: неколико лотрова 16, и що мї послашъ лїстоѡ 2споља, потврђени и у повељама и писмима наследника деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2016: 228), затим примери инстр. мн. са старим наставком *-и*: надъ царї 5, надъ цр̄и 5, као и примери маскулинизације именица ж. р. консонантске промене: бб̄жїѡмь помохо̄мь 2, помохо̄мь божїѡмь 23, што је појава заједничка и савременим косовско-ресавским и призренско-јужноморавским говорима (уп. Ивић 2009: 169).

Међу облицима заменица и придева посебно истицање заслужује показна заменица ѿѡаѡ 7 (ном. јд. ж. р.) карактеристична за савремене говоре призренско-тимочке дијалекатске области (уп. само Ћирић 1983: 75, Јуришић 2009: 155, Павловић 1939: 174, Вукадиновић 1996: 162), као и облици инстр. јд. придева са наставком *-ем* (заменичког порекла): чс̄ттемь цр̄мь 9, сръбскемь езікомь 3споља, потврђеним у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 268–269), као и у савременим говорима косовско-ресавског дијалекта (уп. Ивић 2001б: 137). Први пример је значајан и са аспекта синтаксе падежа будући да представља социјатив без предлога *с*, забележен (између осталих) и у карашевском говору, говору галипољских Срба и у савременим метохијским говорима (уп. Ивић 1957: 350–351). У вези са овом цртом посебно је интересно упућивање на могућност њеног грчког и турског утицаја у говору галипољских Срба (Ивић 1957: 351), што може бити један од путоказа за њено разумевање и у документима из турских канцеларија, с обзиром на могући контакт српског са грчким, персијским и арапским језиком у Портиној канцеларији.

¹⁸ О употреби српског, грчког, персијског и арапског језика у Портиној канцеларији сведочи и четворојезични уџбеник за учење страних језика из XV/XVI века (уп. Lehfeldt 1898, Маринковић 2010).

У глаголском систему посебну пажњу завређују двојаки облици 1. л. јд. презента: *пишъ 2*, али *вдворѣмъ 12*, као и двојаки облици 1. л. мн. аориста: *посласмо 6*, али *взехмо 24*, *пвстѣхмо 25*. Облици аориста на *-хмо*, карактеристични за савремене косовско-ресавске и призренско-јужноморавске говоре (уп. Ивић 2009: 168), нису забележени у повељама и писмима Српске деспотовине (уп. Поломац 2016: 286–287).

3.3. На основу изнетог материјала може се закључити како је писмо Мехмед-паше Соколовића угарском војном заповеднику Андрашу Баторију (1551) писано старосрпским језиком у чијој се основици налази југоисточни српски дијалеката XVI века, из кога су се развили данашњи косовско-ресавски и призренско-тимочки говори. Краткоћа писма, несигурност писара и релативно велики број грешака у писању ограничавају вредност овога писма у разматрању ближих односа унутар овога дијалекта у XVI веку. Поред језичких црта које представљају заједничко обележје и савремених косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора (дат. јд. *мене, шебе*; облици презента *несам, несмо*; неразликовање падежа места од падежа правца; маскулинизација именица женског рода на консонант; 1. лице мн. аориста са *-хмо*), у писму су забележене и црте које упућују на раздвајање ових дијалекатских формација од XV: *-е* у лок. јд. именица женског рода, *-ем* у инстр. јд. *придева*, промена */ə/* у */a/* и */l/* на крају слога у */o/* упућују на развојне тенденције које су довеле до формирања косовско-ресавских говора, а балканистичке иновације (употреба општег падежа и удвајање објеката), употреба *<ч>* у вредности */ћ/*, као и заменица *оваја* могу сведочити о формирању призренско-тимочких говора у овоме периоду. Оваква употреба језичких црта различите дијалекатске провенијенције у кратком тексту нашег писма може бити објашњена само у контексту обимнијег истраживања језика писама Портине канцеларије и других писама турских управљача. У недостатку оваквих истраживања принуђени смо на крају изнети само неколике хипотезе. Могуће је претпоставити да језичке црте карактеристичне за косовско-ресавске говоре заправо представљају старосрпски стандард из времена Деспотовине који је писар морао познавати, а у који је унео и неколико црта из свога матерњег говора који је припадао призренско-тимочној дијалекатској зони (балканистичке иновације, неразликовање африката). Овом хипотезом могуће је објаснити и писање *несъмъ дошьль 15* и *молѣл ми се си 29*, паралелно са примерима у којима се */ə/* мења у */a/*, а */l/* на крају слога у */o/*. С обзиром на познату чињеницу да су писари у канцеларијама турских султана и управљача били различитог порекла (Босна, Србија, Македонија)¹⁹, а многи вероватно и вишејезични,

¹⁹ Илустративан може бити пример писара двају писама султана Мурата II Дубровнику који је вероватно долазио из српско-македонског пограничја (уп. Поломац–Лутовац 2014).

могуће је претпоставити да језик нашег писма представља канцеларијску коине насталу мешањем језичких црта писара пореклом из различитих крајева. Приликом оваквих разматрања увек треба имати на уму и чињеницу да су у нашим старим говорима могле постојати комбинације које данас и не слутимо, будући ограничени на податке из савремених дијалектолошких описа.

Литература

- Вукадиновић 1996: В. Вукадиновић, *Говор Црне Траве и Власине*, *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, 1–317.
- Ђорђевић 1991³: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, треће издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ивић 1909: А. Ivić, *Neue cyrillische Urkunden aus der Wiener Archiven*, *Archiv für slavische Philologie*, XXX, 205–214.
- Ивић 1957: П. Ивић, *О говору галипољских Срба*, *Српски дијалектолошки зборник*, XII, 1–519.
- Ивић 1991: П. Ивић, *Прејед историје српског језика*, Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 1994: П. Ивић, *Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2001а: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2001б: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика: Увод и штиокавско наречје*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Јуришић 2009: М. Јуришић, *Говор Горње Пчиње. Гласови и облици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Лексикон 1999: С. Ђирковић и Р. Михаљчић (ур), *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge.
- Лефелдт 1989: W. Lehfeldt, *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte*, Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Маринковић 2010: М. Маринковић, *Српски језик у османском царству*, *Славистика XIV*, 280–298.
- Милорадовић 2018: С. Милорадовић, *Именна објектна редупликација у српских народних говорима: статус, услови реализације и балкански контекст*, *Slavia Iaponica: Studies in Slavic languages and literatures* [у штампани]
- Павловић 1939: М. Павловић, *Говор Сретачке жупе*, *Српски дијалектолошки зборник*, VIII, 1–352.
- Поломац 2012а: В. Поломац, *О језику повеља и писама деспота Ђурђа Бранковића са аспекта историјске дијалектологије*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/1, 121–147.
- Поломац 2012б: В. Поломац, *Језик повеља и писама деспота Лазара и Стефана Бранковића са аспекта историјске дијалектологије*, *Српски језик*, XVIII, 333–359.
- Поломац 2013: В. Поломац, *О неким примерима аналитизма у српским повељама и писмима од краја XIV и током XV века*, *Српски језик*, XVIII, 315–327.

- Поломац–Лутовац 2014: В. Поломац и Т. Лутовац, Два писма турског султана Мурата II Дубровнику (текстолошка и језичка анализа), *Наслеђе* 28, 9–24.
- Поломац 2016: В. Поломац, *Језик повеља и писама Српске десијашовине*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Поломац 2017: В. Поломац, О правопису и језику повеља и писама Вука Бранковића, *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, 59–71.
- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор (I Гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, 1996, 319–614.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika I–XXIII*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1886–1976.
- РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика I–VI*. Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика 1–20*. Београд: САНУ–Институт за српски језик, 1959–2018.
- Самарцић 1995: Р. Самарцић, *Мехмед Соколовић*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Стијовић 2008: Р. Стијовић, Неке особине народног језика у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана, *Јужнословенски филолој*, XLIV, 2008, 457–472.
- Стојановић 1934: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма, књ. II: Дубровник и суседи његови*, Београд/Сремски Карловци (фототипско издање, Српска школска књига/Филозофски факултет, Београд, 2006).
- Торјаи–Сабо 1979: I. Torjai-Szabó, *Martinuzzi, Georg*, in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 3. Hgg. Mathias Bernath / Felix von Schroeder, München 1979, 110–111. <<https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1301>>
- Трухелка 1911: Ћ. Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXIII, 1–162.
- Ђирић 1983: Љ. Ђирић, Говор Лужнице, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, 7–119.
- Чемере 2011: З. Чемере, Средњовековна насеља на доњем току Галацке, *Attendite: Glasnik Историјској архива у Кикинди*, 8, 353–365.
- Шкаљић 1966: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

Vladimir R. Polomac

**SERBIAN AS THE LANGUAGE OF DIPLOMACY IN
SOUTHEASTERN EUROPE IN THE 16TH CENTURY
(EXAMPLE: LETTERS OF SOKOLLU MEHMED PASHA TO
ANDREW BÁTHORY)**

Summary

The paper provides the edition of text in original graphics, linguistically modernized text and the photographic recording of the letter by Sokollu Mehmed Pasha to the Hungarian army commander Andrew Báthory in October 1551. The letter is significant not only because it represents the only preserved cyrillic document by Sokollu Mehmed Pasha but also because it provides the explicit confirmation of entitling Serbian as the language of diplomatic intercommunication of Turkish and Hungarian officials in the 16th century. Philologically, the letter is significant as the testimony of mixing

Western and Eastern orthographic traditions, as well as the testimony of the developmental processes in Serbian South-Eastern dialects in the 16th century. Along with the linguistic features representing the common characteristics of the contemporary Kosovo-Resavian and Prizren-Timok dialects (dat. sg. *mene, tebe*; present forms *nesam, nesmo*; absence of the distinction between direction cases and location cases; masculinization of the feminine nouns by ending them to a consonant; 1st person sg. of aorist with *-hmo*), the letter likewise records the features directing to the separation of these dialectal formations in the 15th century: *-e* in loc. sg. in feminine nouns, *-em* in instrum. sg. of adjectives, alternations from /ə/ to /a/ and /l/ at the end of a syllable to /o/, point to developmental tendencies bringing about the formation of Kosovo-Resavian dialects, and Balkanistic innovations (the usage of a general case and the doubling of the object), the use of <č> with the value of /č/, as well as the pronoun *ovaja* can serve as a testimony to the formation of Prizren-Timok dialects in this period.

Key words: Serbian, language of diplomacy, Sokollu Mehmed Pasha, 16th century, historical dialectology, Kosovo-Resavian dialect, Prizren-South Morava dialect

Прилој 1

